

УДК 316.7(477):81'246

ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ДВОМОВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**Світлана Савойська**

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
Сантехнічний факультет, кафедра політичних наук,
Повітрофлотський проспект, 31, Київ, Україна, 03680
e-mail: Savoyska@gmail.com*

Проаналізовано комунікативний аспект формування та розвитку двомовності в українському полікультурному суспільстві. Наголошено, що кожний суб'єкт за власним бажанням може бути одномовним, двомовним і багатомовним. Це твердження має подвійний характер особливості, коли його використовують проросійські налаштовані політики щодо захисту мов національних меншин, зокрема і російської мови в Україні. Автор доходить висновку: двомовність не вважається шкідливою, якщо вона добровільна, а коли нав'язується силою, то стає небезпечною, загрожуючи асиміляцією і знищенням певного народу, його мови, культури, навіть держави.

Ключові слова: одномовність, деструктивний, двомовність, мовна політика, багатомовність, конструктивний, Українська держава, комунікативний.

Триадною складовою мовної політики є одномовність, двомовність і багатомовність. В окремих випадках ця триада не має нічого спільного із мовною політикою індивіда, групи, спільноти, нації, партії, організації, влади та держави загалом. З одного боку, це твердження використовують із метою соціалізації, збагачення у культурному сенсі, пізнання мови й культури іншого народу / нації, етносу, етнографічної групи, національної меншини, удосконалити фах, покращити матеріальне становище, умови життя та ін. У цьому випадку триадну складову варто розуміти як комунікацію, спілкування тією або іншою мовою, передавання думок на відстань, обговорювання, діалог, дискурс, виступ на конференції, семінарі, круглому столі, послуговування певною мовою на роботі, у побуті тощо [11, с. 717]. З іншого боку, двомовність або одномовність проросійськи налаштованими політиками нав'язується силоміць, з метою подальшої асиміляції україномовних й іншомовних громадян.

Окремі аспекти конструктивної та деструктивної політики двомовності аналізували закордонні наприклад, У. Вайнрайх, О. Дугин, А. Мейс і вітчизняні учені, зокрема Г. Залізник, В. Кожевников, І. Лопушинський, Л. Масенко, Л. Нагорна, Л. Ставицька, П. Толочко, В. Хмелько, К. Шудря. На думку окремих дослідників, двомовність може бути і бажаною та добровільною, і нав'язаною та політичною, яку, приміром, у Радянському Союзі спрямовували на зближення різних мов і культур на основі спільної російської мови для всіх націй. З позиції американського лінгвіста У. Вайнрайха, двомовність – це практика довшеного володіння двома або більше мовами. Водночасчас французький науковець А. Мейс акцентував, що досконало знати дві мови неможливо, тобто одну можна знати краще, іншу – гірше. За теорією Л. Масенко, білінгвізм / двомовність – індивідуальне і масове поняття. Скажімо, масовий білінгвізм, як вважає Л. Масенко, спричиняє колоніальна залежність країни, коли у підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчити, крім рідної, ще одну мову [8, с. 8].

Російська мова в СРСР виконувала функцію мови міжнародного спілкування. Ця мова була, по суті, офіційною / державною мовою СРСР. Мови етнографічних груп національних меншин жодного значення для цієї держави не мали. Їх розвиток обмежували та гальмували на державному рівні. Тобто, якщо мова колонізатора переймає на себе всі функції державної мови, то виникає небезпека її зникнення. У такому випадку двомовні індивіди перетворюються на одномовні, одна мова стає панівною, інша – підлеглою [2].

Деструктивна мовна політика Радянського Союзу ґрунтувалася на скороченні й закритті навчальних закладів національних меншин і збільшенні двомовних або одномовних (з російською мовою навчання) освітніх установ. Українська та інші мови вважалися необов'язковими для вивчення, оскільки у вищих навчальних закладах вступні іспити й навчання, за невеликим винятком, проводилися російською мовою. Українська мова, за словами І. Лопушинського, ставала об'єктом поступового розкладу та нищення. Згорталася використання української й інших національних мов у науці, освіті, діловій сферах життєдіяльності держави і под. [6, с. 25]. Те саме відбувалося в інформаційно-комунікаційній, нормативно-правовій, законодавчій, культурній, діловій, релігійній галузях тощо. Тих, хто не погоджувався із мовною політикою, радянська влада звинувачувала у буржуазному націоналізмі, депортувала за межі країни або кидала за ґрати письменників, юристів, учених, істориків, священників, котрих звинувачувала у державній зраді. У цьому випадку латиші, естонці, литовці, грузини, українці, поляки й інші народи, вимушені були, крім рідної мови, вивчати мову завойовника. На цій основі формувалася мовна політика радянської влади стосовно мов і культур неросійських етносів. Як засвідчила практика останніх десятиріч існування СРСР, виховання молодого покоління на засадах чужої мови і культури, оголошених “другими рідними”, призвело не лише до втрати рідної мови, а й до відставання у мовленнєвому розвитку випускників “національних шкіл із російською мовою навчання”. “Замість очікуваної двомовності, учні не володіли ні російською, ні рідною мовою, а ставали “напівмовниками” (суржикомовними), не здатними до сприйняття наукових і культурологічних понять, належної комунікації й дальшого продовження освіти” [6, с. 28].

На цьому ґрунті формується та виникає поняття “двомовність”, що одразу набуває ознак політичного подвійного характеру: з одного боку, – це вільне застосування двох мов громадянами держави, з іншого – використання будь-якої мови залежно з обставинами або з політичних міркувань. Так, Л. Нагорна вважає, що двомовність є “чинником інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення”. На її думку, “людина, яка знає кілька мов, завжди виграє порівняно з орієнтованою на одномовність”; “оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної мови” [9, с. 277, 278, 279, 281]. З ученою можна погодитися лише тоді, коли мову спілкування обирає індивід, група, спільнота добровільно, тобто вона ніким не застонується і не нав'язується із політичних міркувань. Двомовними, на погляд багатьох українських науковців, зазвичай, є російськомовні українці, котрих проросійські політичні сили використовують у політичній боротьбі за владу або заради досягнення своїх інтересів. Власне, розглядаючи дві мови розглядати як дві культури і дві нації у межах однієї унітарної держави, можна констатувати: у нерівних умовах їх розвитку одна буде виконувати функцію панівної, інша – мови національної меншини. Таке подвійне розуміння української мови як державної та російської як мови колишньої метрополії було неформально закладено у Законі “Про мови в Українській РСР”, ухваленому ще у добу Радянської України, де українська мова відіграла роль меншинної, а російська – мови

міжнаціонального спілкування, тобто державної, хоча, за Конституцією СРСР, вона такою не вважалася. Однак і після того, коли ці мови за призначенням помінялися місцями, насправді все залишилося по-старому: захисники російської мови прощтовхували у незалежній Українській державі інтереси Росії. Оскільки права російської мови були чітко виписані, а нового закону не ухвалили, то українська мова змушено виконувала функції державної мови суто формально: цілковито її розвиток і поширення у нових умовах не були забезпечені відповідними механізмами, тому вона не могла конкурувати із російською. Така невизначена ситуація цілковито задовільняла проросійські політичні сили, що не поспішали приймати нового закону про мови. Тому можна стверджувати: проблема українсько-російського білінгвізму має юридичне підґрунтя, який захищено Законом “Про мови в Українській РСР” і Конституцією України, де, на відміну від мов національних меншин, російській мові гарантовано значно більше прав[4].

Отже, таку мовну політику Українська незалежна держава успадкувала від СРСР. Водночас наша країна та її національно-демократичні політичні сили почали вибудовувати власну мовну політику, спрямовану на захист інтересів національних меншин, розвитку і поширення української мови як єдиної державної. Зауважимо, що під українсько-російською двомовністю українська спільнота розуміла звичайне володіння та послуговування двома мовами – українською і російською у межах однієї держави й відповідних політико-комунікативних сферах. На цьому етапі ні український політик, ні українська спільнота не мали проблем із жодною мовою. У такій ситуації двомовність, приміром, українсько-англійська, українсько-німецька чи українсько-французька, не загрожувала ні українській мові, ні її мовникам асиміляцією або знищенням. Постало питання про спосіб об’єднання полярних політичних сил та українського “полікультурного суспільства”, одиницею якого є певна соціально-культурна група, що характеризується традиціями, спільними нормами поведінки і особливістю сприйняття політичних відностин”[12, с. 63], під однією мовою та культурою і так зміцнити молоді незалежну державу. Проросійські політичні сили пропонують це здійснити на основі двомовності й двокультурності, залучаючи до розв’язання таких питань місцеву владу в східному та південному регіонах держави. Окремі із них вважали, що український політик та українську спільноту може об’єднати лише російська мова як друга державна[17]. На думку ж Б. Білика, ідея введення другої державної мови в Україні згубна для інших її нацменшин і корінної нації[1]. Кожна людина, з позиції вченого, має право обирати та змінювати свою приналежність до будь-якої мовної групи або вважати себе двомовною чи багатомовною, а також право користуватися, вивчати та підтримувати ту чи іншу мову. Однак це положення, на яке, зазвичай посилаються практично всі проросійські налаштовані політики, дуже швидко набуло ознак декларативного гасла, адже усе зазначене завжди зводилося і тепер зводиться лише до однієї мови – російської. Тому на Півдні й Сході держави, зокрема на Донеччині, україномовні навчальні заклади на першому етапі державотворення почали стрімко перетворюватися на двомовні російсько-українські або одномовні російські [18, с. 4]. Такі навчальні заклади на четвертому, останньому, етапі почали з’являтися і в Одесі зокрема після того, коли О. Костусевим, який заборонив депутатам звертатися до нього українською мовою, було внесено зміни до статутів 124 шкіл, а міська рада Одеси ухвалила програму збереження і розвитку російської мови[19]. Ми дотримуємося думки: коли мова ніким не нав’язується, то чинниками двомовності є толерантність, що змушує поважати чужу мову та культуру, і комунікативність, яка дає право і можливість усіма

засобами мови пізнавати інші культури, збагачуватися духовно й розвиватися. Тому мовно-комунікативна потужність української мови та мов національних меншин і на сучасному етапі є слабкими, оскільки Україна, за словами Л. Нагорної, не зуміла швидко увійти в англomовний комунікативний простір, а з російським демонстративно поспішила розпрощатися. Це, на погляд вченої, спричинило розрив багатьох налагоджуваних десятиріччями культурних зв'язків, збіднило палітру взаємообмінів інформацією, зокрема в науковій сфері, для якої замкнутість в одномовному просторі згубна [10, с. 376].

Отже, комунікативний аспект такої мовної політики побудовано на засадах толерантності, взаєморозуміння та поваги між носіями різних мов і культур. На основі такого підходу до розуміння мовної політики з проголошенням Української незалежної держави почали виходити друком багатомовні газети, журнали, а також художня література раніше заборонених українських авторів. На радіо і телебаченні з'явилися програми, котрі відображали інтереси всієї полікультурної української спільноти, а у навчальних закладах, окрім російської мови, почала поширюватися українська мова, якою в Рядянській Україні послуговувалася у межах 8 – 11%. Щоб виправити становище української мови, яку в незалежній Україні назвали рідною 67,5% українців, на початку 90 – х років розпочалося її відродження та поширення в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя. Українізацію зустрічали в штики проросійські політичні сили, котрі напророкували, що така мовна політика може призвести до мовно-політичного сепаратизму, зокрема відділення Криму від України та південного й східного регіонів. Урятувати ситуацію і зберегти мир у державі, на думку А. Черниш і Н. Ясир, може лише офіційна двомовність, тобто введення поряд з українською мовою російську як офіційну мову і закріпити цю норму в Конституції України [16, с. 271]. Тобто позиція проросійських політиків і вчених залишалася незмінною.

Чинниками політичної двомовності, що спричиняє знищення всіх національних мов і культур, є бездержавність певного народу або нації, колоніальна залежність від мови та культури колонізатора, деградація свідомості, асиміляція, зрада національності інтересів. Мовну політику двомовності, яка призвела українську етнічну спільноту до зросійщення, незалежна Українська держава успадкувала від імперської та радянської Росії. Багатомовне зросійщення етнічних українців створило основу для виникнення російсько-української двомовності, а відтак – російської одномовності. “Мовна політика двомовності, що загострила у сучасній Україні проблему етнічної і національної ідентичності, на слухну думку Т. Воропаєвої, нав'язується українському народу силоміць” [3].

Аби українська мова стала поширеною у російськомовних регіонах, окремі дослідники пропонують її вводити поступово, щоб російськомовні мешканці мали змогу спочатку стати двомовними, а лише з часом – одномовними. Водночас інші вчені, у тому числі виконавчий директор Міжнародного благодійного фонду “Ліга українських меценатів” М. Слабошпицький стверджує: в Україні на державному рівні не може бути запроваджена російська мова як офіційна / друга державна. На його погляд українська мова – єдина державна – це і є “реальна двомовність, а коли приймається друга мова, – то це вже одномовність, що є повною перевагою російської мови” [14].

Так, з часом панівна мова поступово витісняє підлеглу внаслідок “гармонійного” зросійщення у галузях освіти, виробництва, спорту, ЗМІ та ін. У цьому випадку двомовність може призвести до російської одномовності або розпаду держави за мовною ознакою. Але із цього глухого кута, вважають окремі науковці є “вихід”: “визнання

двомовності, за якої державною і першою мовою в Україні буде українська, а другою російська, зніме психологічну і соціальну напругу у суспільстві і розблокує шлях до становлення української політичної нації”[15, с. 27]. Тобто проросійські учені й політики не змінюють позиції, вони чітко її обстоюють і неухильно вимагають політичної двомовності.

Відтак “політична двомовність” – явище, що нав’язується впливовою політичною силою народу, нації, етнічній більшості насильницькими методами. Це послуговування чужою мовою індивідів заради особистої політичної й іншої вигоди, а також – завоювання або збереження влади, під час виборів та досягнення мети. Аби зберегти статус-кво і не допустити звуження кола носіїв російської мови, проросійські політичні сили уже в середині 90-х років минулого століття почали створювати в сучасній Україні сприятливі умови для формування в українській молоді українсько-російської бікультуральності, організували для охочих двомовні українсько-російські школи [7, с. 5, 17,18, 22, 24].

Коли двомовність запроваджується на державному рівні, то рано чи пізно вона перетворюється на одномовність. Політика двомовності полягає у використанні на державному рівні, крім української, ще й російської мови, що є позитивним явищем, яке відповідає традиціям багатьох демократичних держав і національному менталітету. Поширення російської мови в Україні не зніме психологічну напругу в суспільстві, а радше навпаки – ще більше її поглибить і спричинить конфлікт на мовному ґрунті. Так, В. Кожевніков упевнений: “бути народу двомовним... – це те саме, що спортсмену на важкому шляху до вершини наповнювати свій рюкзак камінням. Яким би сильним і витривалим такий спортсмен не був, він приречений відставати від інших...”[5, с. 3, 12].

Отже, поняття “українсько-російська двомовність” – мовна політика Росії, в основу якої покладені українсько-російсько-мовні відносини, котрі склалися упродовж віків між українським та російським народами. Жорстка політика утисків і заборон української мови імперською й радянською Росією, яку вона упродовж багатьох віків здійснювала стосовно етнічних українців, “призвела до того, що на сучасному етапі понад $\frac{1}{5}$ двомовних українців виступають проти незалежності як такої” [13, с. 114]. Однак є і вітчизняні дослідники, зокрема Л. Нагорна, котрі вважають, що із українсько-російською двомовністю “треба рахуватися, оскільки українська мова є неповною, а наука, освіта, медицина, військова справа і спорт не забезпечені лексикографічно”. Крім того, учена пропонує “враховувати і певну недосконалість української офіційно-ділової і наукової мови”, оскільки певні основоположні поняття “висловити українською мовою неможливо узагалі”. Але, щоб виправити ситуацію, яка склалася, “для цього не потрібно обмежувати чи витіснити російську культуру, необхідно вивести українську мову на рівень, гідний української нації”[9, с. 285,286].

Тому дехто вважає, що українізацію, яку здійснює незалежна Українська держава, ймовірно, також не потрібно було проводити, оскільки вона спочатку обмежила, а згодом призупинила поширення у сучасній Україні російської мови. Щоб загальмувати українізаційний процес на Півдні й Сході держави, проросійські ЗМІ поширюють ідеї про союз із Росією, спільне походження українців та росіян, їхнє минуле і в єдності вбачають майбутнє України, хоча при цьому нехтують самодостатністю та перспективністю української культури, заперечують самобутність українського народу, його історію, культуру і менталітет. Тому можна вважати, що російськомовні українці є породженням, тобто продуктом мовної політики двомовності, яка інтенсивно

запроваджувалися в імперській, радянській Росії та продовжує проводитися у незалежній Україні. Це переважно двомовна частина українських громадян, котра у повсякденному житті послуговується двома мовами – переважно російською та українською.

Список використаної літератури

1. Білик Б. Ідея введення другої державної мови в Україні – згубна для інших її нацменшин, корінної нації / Б. Білик // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграф. центр “Фоліант”, 2006. – Т.IX. – С.154 – 160.
2. Від двомовності до дворухності [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.ukrudprom.ua/digest/Vd_dvovmnost_do_dvorushnost.html.
3. Воропаєва Т. Українська мова як смислова засада національної ідентичності і проблема реформування вищої освіти в Україні / Т. Воропаєва // Українська освіта у світовому часопросторі: матеріали Третього міжнародного конгресу, – К.: Укр. агентство інформації та друку “Рада”, 2009. - 21-22 жовт.: у 2 кн. – Кн.1. – С. 82-84.
4. Дуда Н. Білінгвізм та бікультурність у сучасній Україні / Н. Дуда // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Поліграф. центр “Фоліант”, 2005. – Т.VI. – С.146 – 156.
5. Кожевніков В. Важкий шлях до утвердження / В. Кожевніков – К.: Укр. видавничка спілка, 2002. – 128 с.
6. Лопушинський І.Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: автореф. дис.... на здобуття ступеня д-ра. політ. наук: 25.00.02 / І. Лопушинський; Національна академія державного управління при Президентові України. – К.: [б.в.], 2008. – 30 с.
7. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991 – 1998 р.р.) / О. Майборода – К.: НАУКМА, 1999. – 28 с.
8. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
9. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна – К.: Світогляд, 2005. – 273 с.
10. Нагорна Л. Мовний контекст політичної культури і шляхи збалансування комунікативних і символічних функцій мови / Л. Нагорна Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 367 – 387.
11. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. К.: “Аконіт”, 2001. Т. 3 / укладачі: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — 927 с.
12. Остапенко М. Єдність у різноманітті як один із принципів організації сучасного демократичного життя / М. Остапенко // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: науковий часопис Нац. пед. у-ту імені М. П. Драгоманова.– К.: Вид-во Нац. пед. у-ту імені М. П. Драгоманова, 2014. – С. 61 – 67. – (Серія 22.)
13. Політологія: навч. енциклопед. словник довідник / В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін / за наук. ред. д-ра політ. наук. Н. М. Хоми. – Л.: Новий світ – 2000, 2014. – 779 с.
14. Російська мова ніколи не буде другою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2008/11/08/135823-9.html>.

15. Толочко П. Хто або що загрожує українській мові? / П. Толочко – К.: [б.в.], 1998. – 105 с.
16. Черниш А., “Культурный федерализм” как средство учреждения политических конфликтов и сепаратизма / А. Черниш, Н. Ясир // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: зб. матеріалів Міжнар. науково-практ. конф. (10-11 листопада 1994). – К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1995. – С. 271 – 274.
17. Черновецький Л. Проект Закону ”Про мови в Україні” від 01.10.03, № 3410 – 7 [Електронний ресурс] / Л. Черновецький. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
18. Школи Донецька: російською – вже не можна, українською – ще нікому // Дзеркало тижня. – 2008. – 31 трав.
19. Школи в Одесі стали двомовними [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/shkoli_v_odesi_stali_dvomovnim.

FACTORS EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF BILINGUALISM IN UKRAINIAN MULTICULTURAL SOCIETY

Svitlana Savoyska

*Kyiv national university of building and architecture
Sanitary engineering faculty, department of political sciences
Povitroflotskij boulevard, 31, Kyiv, Ukraine, 03680
e-mail: Savoyska@gmail.com*

Analyzed the communicative aspect of the formation and development of Ukrainian bilingualism in a multicultural society. It is emphasized that each subject on their own may be monolingual, bilingual and multilingual. It was found that this statement has a dual nature when it is used in pro-Russian policy on the protection of minority languages, including Russian language in Ukraine. The author tries to prove that bilingualism is not considered harmful in the event that it is voluntary, and when imposed by force, it becomes dangerous, threatening assimilation and even destruction of certain people, its language, culture and even the state.

Keywords: monolingualism, destructive, bilingualism, language policy, multilingualism, constructive, Ukrainian State communicative.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДВОЯЗЫЧИЯ В УКРАИНСКОМ ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕСТВЕ

Светлана Савойская

*Киевский национальный университет строительства и архитектуры,
Сантехнический факультет, кафедра политических наук,
Воздухофлотский проспект, 31, Киев, Украина, 03680
e-mail: Savoyska@gmail.com*

Анализируется коммуникативный аспект формирования и развития двоязычия в украинском поликультурном обществе. Подчеркивается, что каждый субъект по собственному желанию может быть одноязычным, двоязычным и многоязычным. Это утверждение имеет двойственный характер особенно тогда, когда его используют пророссийски настроенные политики для защиты языков национальных меньшинств, особенно русского языка. Автор делает взвод: двоязычие не считается опасным, если оно формируется на добровольческих началах, а когда навязывается силой, то стаёт небезопасным, угрожает ассимиляцией и уничтожением народа, его языка, культуры, даже государства.

Ключевые слова: одноязычие, деструктивный, двоязычие, языковая политика, многоязычие, конструктивный, Украинское государство, коммуникативный.